

AZİMÎ'NİN EL-MUVASSAL ADLI KAYIP ESERİNDEKİ SELÇUKLULARLA İLGİLİ KAYITLAR

Prof. Dr. ALİ SEVİM

XII. yüzyılın ünlü tarihçilerinden olan ve *Azimî* nisbetiyle tanınan Halebli Ebû Abdullah Muhammed b. Ali et-Tenûhî el-Halebî (1900-1175)¹, biri mufassal, ötekisi muhtasar olmak üzere, iki eser kaleme almıştır. *el-Muvassal ale'l-asli'l-Mavsil* adını taşıyan genel bir vekâyinâme niteliğindeki mufassal eser, bugün elimizde bulunmamakta olup, ancak onu, bu yazımızın konusunu oluşturan Kemalüddin İbnü'l-Adîm'in (1192-1262)² yaptığı

¹ 1090 yılında *Haleb*'de dünyaya gelen Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Azimî'nin hayatı hakkında pek fazla bir bilgiye sahip değiliz. İhtimalen devrin geleneğine uyarak tahsil amacıyla *Bağdad*'da Abdülkerim Sem'anî ve *Dımaşk*'ta da Ebu'l-Kasım Ali b. İbn Asâkir ile tanışmış ve hattâ onunla muhaddis Nasrullah'tan hadis öğrenmiştir. Azimî, devrin ilerigelen şahsiyetlerine (Artukoğlu İlgazi, Aksungur el-Porsukî, Seyfüddin Suvâr vs. gibi) kasideler yazmıştır. Bunlardan bazı parçaları eserinde kaydetmektedir (Ayrıca bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, Beyrut 1966 X, 555). Azimî 1175 yılında vefat etmiştir. Hayatı hakkında şimdilik bk. M. H. Yınanç, *Onikinci asır Tarihçileri ve Muhammed bin Ali el-Azimî*. II. Türk Tarih Kongresi (İstanbul), s. 673-90; CI. Cahen, *La Chronique Abrégée d'al-Azimî* (JA. 1938), s. 353-56 (H. 455 yılından başlayan bu yayın *Selçuklu Devletinin kuruluşuyla ilgili birtakım ilginç kayıtları kapsamamaktadır*. Bu bakımdan biz, *Azimi Tarihi*'ndeki H. 430-538 yılları arasındaki olayları içine alan metinleri eleştirmeli olarak, Türkçe çeviri ve notlarla yayına hazırlamaktayız. Böylece *Selçuklularla* ilgili bütün kısımlar bilim âlemine sunulmuş olacaktır.); N. Elisséeff, *Nur ad-Dîn, un Grand Prince Musulman de Syrie au Tems Croisades* (511-569/1118-1174). Damas 1967, I, 12; D. T. C. *Fakültesi Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı* araştırma görevlisi R. Ataoğlu, *Aynî'nin, Unvanü's-siyer ve Azimî'den yaptığı nakiller* üzerinde bir yüksek lisans tezi (1983) hazırlamıştır.

² Aralık 1192'de *Haleb*'de dünyaya gelen Kemalüddin Ebu'l-Kasım Ömer İbnü'l-Adîm, *Haleb*, *Dımaşk*, *Bağdad* ve *Hicaz*'da zamanın ilim adamlarından dinî bilgiler yanında edebiyat, tarih, inşaa vs. bilimlerini öğrenmiş ve *Eyyubî* devrinin ilerigelen bilginlerinden olmuştur. İbnü'l-Adîm, telif ettiği çeşitli konulardaki eserlerden başka *İslâmda* şehir tarihi yazıcılığının büyük temsilcileri olan *Bağdadlı* Hatîb Ahmed ve Ali İbn Asâkir'in izinden giderek *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb* adlı ansiklopedik tarzda, doğduğu *Haleb* şehir ile ilgili büyük şahsiyetlerin hayat ve faaliyetlerini konu alan bir eser kaleme almıştır. İbnü'l-Adîm,

ayrıntılı nakiller vasıtasıyla tanıyabiliyoruz. Azimî'nin, bugün dünyadaki biricik nüshasını oluşturan ve *İstanbul*'da *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Kitaplığında* 398 numarada kayıtlı bulunan muhtasar eseri ise herhangi bir özel ada sahip olmayıp sadece *Tarih* veya *Azimî Tarihi* (*Tarihü'l-Azimî*) adıyla bilinmektedir. Müellifin mufassal eseri *el-Muvassal*, hocası *Bağdadlı Ebu'l-Yumn Zeyd el-Kindî*, el-Müeyyed b. Muhammed ve adlarını belirtmediği bazı kimseler vasıtasıyla müellif nüshasından haberdar olup³ nakiller yapma fırsatını elde eden İbnü'l-Adîm'den başka hiç bir müverrih tarafından görülüp istifade edilmemiştir. Buna karşılık eserin muhtasar nüshasından, başta Antep'li Bedrüddin Aynî (1361-1451)⁴ ve Sârimüddin İbrahim İbn Dokmak (1349-1407)⁵ olmak üzere, İbnü'l-Esîr⁶, İbn Şeddâd ve İbn Hallikân tarafından nakiller yapıldığı anlaşılmıştır⁷.

İbnü'l-Adîm, bölgesel *Arap* tarihçiliğinin güzel bir örneğini oluşturan ve *Haleb* şehri ile yakından ve uzaktan ilgili bulunan ilerigelen şahsiyetlerin (*Sultan, vezir, emîr, edib, şair, din* adamları vs.) biyografilerini kapsayan *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb* adlı büyük hacimde (40 cilt olduğu rivayet edilir) bir eser kaleme almıştır. İbnü'l-Adîm, nakiller yapmak suretiyle faydalandığı yazılı ve sözlü bütün kaynakların adlarını ve müelliflerini, hadis tespitinde kullanılan *isnâd* usulü uyarınca, birer birer belirtmiş ve böylece eserinin bir tür bibliyografyasını vermiştir. Bu cümlelerden olarak İbnü'l-Adîm, *el-Muvassal*'dan da eserine oldukça geniş nakiller yapmıştır. Makalemizin konusunu oluşturan ve *Selçuklular* tarihi bakımından önemli olan bu nakilleri birer birer görelim :

başta *Meliknâme*, Garsunni'me Muhammed b. Hilâl es-Sâbî'in *Kitabü'r-rebî'i*, Hemedanlı Muhammed'in *Unvanü's-siyer'i*, Azimî'nin *el-Muvassal*'ı, Ebû Galib Şeybanî'nin *Tarih'i* olmak üzere, bugün mevcut olmayan birçok kaynak eserlerden yaptığı geniş ve değerli nakillerle adlarını ayrı ayrı belirttiği pek çok kimselerden dinlediği sözlü bilgileri eserine kaydetmiştir (İbnü'l-Adîm'in hayatı ve eserleri hakkında tafsilât için bk. *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb. Selçuklularla* ilgili haltercümelerini yay A. Sevim. Ankara 1976. Giriş kısmı).

³ Bk. Nakiller kısmı; not 8.

⁴ R. Ataoğlu, adıgeç. Tez s. 39.

⁵ *Nüzheti'l-enâm fî Tarihi'l-İslâm*. Millet Ktp. Feyzullah Ef. Kitapları, nr. 1549, vrk. 319a-367b; *el-Cevherü's-semîn fî Siyeri'l-mülâk ve's-selâtin*. Topkapu Sarayı, III. Ahmed Ktp. Nr. 2903, vrk. 1a-32b.

⁶ *el-Kâmil*, X, 555.

⁷ Cl. Cahen, adıgeç. Makl., s. 351.

Emîr Sâbık b. Mahmud hakkında

Ebu'l-Yumn el-Kindî ve ayrıca başka kimselerin⁸ beni (İbnü'l-Adîm) haberdar ettikleri Ebû Abdullah el-Azîmî'nin bizzat kendi hattıyla yazılmış olan eserinde okuduklarıma göre :

a) 468 (1075/76) yılının Ramazan bayramında, Pazar günü, *Haleb* emîri Nasr b. Mahmud öldürüldü ve *Haleb* tahtına Sâbık b. Mahmud geçti⁹.

b) 472 (1079/80) yılında, (*Selçuklu* vasalı *Musul* emîri) Şerefüddevle (Müslim), *Haleb*'e yürüyüp şehri Sâbık b. Mahmud'dan teslim aldı ise de içinde, Sâbık ve kardeşi Şebîb'in oturduğu kale teslim olmadı. Öte yandan Şebîb, 14 Ağustos Cumartesi günü, Sâbık'ı yakalayıp hapsedti ve sadece bir gün *Haleb* yönetimini elinde tuttu; fakat çok geçmeden (hapisten kurtulan) Sâbık, bu kez, onu yakalayıp hapse attıktan sonra *Haleb* yönetimini yeniden eline aldı. Müslim'in kaleyi kuşatması dört ay devam etti; bunun üzerine Sâbık, kaleyi 10 Ekim Cumartesi günü, Müslim'e teslim etti. Şehrin, Kasım/Aralık 1080'de teslim edildiği söylenmiştir ki, bu, daha isabetlidir¹⁰.

⁸ İbnü'l-Adîm bu ve diğer nakillerinde, Azîmî'nin kendi hattıyla kaleme aldığı eserinden *Dımaşk*'taki hocası Tâcüddin Ebu'l-Yumn b. el-Hasen el-Kindî, el-Müeyyed b. Muhammed ve adlarını zikretmediği bazı kimseler vasıtasıyla haberdar olup nakiller yaptığını ifade etmiştir.

⁹ Emîr Nasr, kendisinin *Haleb Mirdası* tahtında kalmasını sağlayan ve müttefiki durumunda bulunan *Türkmen* beyi Ahmedşah ve *Türkmenlerini* bertaraf etmek amacıyla, Nisan/Mayıs 1076'da Ramazan bayramında, sarhoşluğun verdiği cesaretle Ahmedşah'ı hapsedtikten başka *Haleb*'in *el-Hâzır* semtinde oturmakta olan *Türkmenleri* yağmalamaya ve hattâ onların kadın ve kızlarına tecavüzlerde bulunmaya başlamıştı. Bunun üzerine fevrana gelip kendilerini savunmaya başlayan *Türkmenlerden* birisinin attığı okla boynundan yaralanan Nasr, çok geçmeden olay yerinde hayatını kaybetmiştir. Bunun üzerine *Haleb* yöresindeki *el-Akabe*'de oturmakta olan kardeşi Sâbık, kale kumandanı Verd ve ilerigelen devlet adamlarından Ebu'l-Hasen b. Munkiz'in girişimleri sonucunda, *Haleb Mirdası* tahtına oturtulmuştur (Daha geniş bilgi için bk. A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*. Ankara 1983, s. 87 vd.).

¹⁰ *Suriye ve Filistin Selçuklu meliki* Tâcüddevle Tutuş'un *Haleb*'i de hâkimiyeti altına almak amacıyla harekâta başlaması üzerine, emîr Sâbık, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* vasalı *Musul* valisi Şerefüddevle Müslim'e haber göndererek şehri kendisine teslim edeceğini bildirdi. Bunun üzerine tâbi olduğu sultan Melikşah'tan yıllık 300 bin altın vergi karşılığında *Haleb*'i yönetimi altına almak için

Kasımüddevele Aksungur hakkında

a) Ebu'l-feth sultan Melikşah'ın memlûkü olan ve *Kasımüddevele* lâkabiyle tanınan Abdullahoğlu Aksungur'un, daima sultanın hizmetinde bulunduğu ve *Sâbyü*¹¹, boyuna mensup bulunan babasının adının El-Turgan¹² olduğu hususundaki bu kayıtları ben (İbnü'l-Adîm), Ebu'l-Yumn el-Kindî ve başkalarının, bize haber verdikleri Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Azimî'nin kendi hatıyla olan eserinden naklettim.

Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Azimî'nin kendi hattıyla olan eserinde okuduğum şu kayıtları, ayrıca bize (İbnü'l-Adîm) Tuslu el-Müeyyed b. Muhammed ve başkaları da haber verdiler :

b) Kasımüddevele Aksungur, 480 (1087 yılında) *Haleb'e* hâkim oldu; veziri ise Ebu'l-izz b. Sadaka idi. Bu yıl içinde emîr Aksungur, âdil sultan (*Sultanü'l-Âdil*) Ebu'l-feth Melikşah tarafından *Haleb'e* (vali olarak) atandı¹³, böylece şehir işleri

gerekli izni (*menşûr*) alan Müslim, şehri teslim almaya gelmişse de bu kez, vadede durmayan Sâbık'ın muhalefetiyle karşılaşmıştır. Fakat Sâbık'a karşı çıkıp şehrin Müslim'e teslimine taraftar olan iki kardeşi Vessâb ve Şebib ile *Haleb reisi nakîbü'l-ahdâs* şerif Hasan b. Hibetullah el-Huteytî'nin girişim ve faaliyetleri sonucunda, şehir 18 Mayıs 1080'de Müslim'e teslim edilmiş ve böylece 1061 yılından beri burada hükümran olan *Mirdasoğulları* ailesinin yönetimi de sona ermiş oldu. Ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, adıgeç. Eser, s. 99-102.

Bu hususta, Azimî'nin *muhtasar* eserinde kısa bir kayıt vardır (Vrk. 194a).

^{11,12} Aksungur'un babası El-Turgan'ın bulunduğu zikredilen *Sâbyü* boyunun hangi *Türk* ulusuna ait olduğu bilinmemekte ise de El-Turgan (hâkimiyeti devam eden, büyük işlere karışan : *Divanü Lügati't-Türk*, B. Atalay çev. II, 53) adının genellikle *Kıpçaklarda* kullanıldığına (L. Râşonyi, *Nyelvtudo manyi Közlemények*, XLIX, 141) dikkat edilecek olursa bu boyun *Kıpçak* boylarından olduğu düşünülebilir. Bununla beraber *Sâbyü*, şimdiye kadar tespit edilen *Kıpçak* boyları arasında bulunmaktadır (J. Sauvaget, *Nomes et surnoms de Mamelouk*. JA. 1950, CCXXVIII, 31-58).

el-Muvasal'dan nakledilen bu kayıtlar, mevcut kaynakların hiç birisinde yer almamaktadır. Böylece İmparatorluğun ilerigelen, değerli ve işbilir bu kumandan ve emîrlerin, Aksungur'un beraberinde olduğu anlaşılmaktadır.

¹³ *Kuzey-Suriye* hâkimiyeti uğruna, Süleymanşah-Müslim ve Tutuş arasında ortaya çıkan ve kanlı bir şekilde sonuçlanan mücadeleler sebebiyle başgösteren buhranı ortadan kaldırmak amacıyla, sultan Melikşah, beraberinde, imparatorluğun büyük ve tecrübeli emîrlerinden Porsuk, Yağısıyan, Bozan ve Aksungur

düzene girdi. Aksungur, *Haleb*'de hiç bir hükümdarın başaramadığı sağlam bir hâkimiyet ve otorite kurup halka karşı, anlatılması uzun süren, bir adalet gösterdi. Onun zamanında, fiyatlar normalden daha aşağı düşmüştü. O, *Haleb* halkına çok yakınlık gösterdi, onlara karşı derin bir sevgi duydu, onlar da onu daha fazla bir muhabbetle sevdiler, saydılar. Aksungur, şeriat emirlerinin dışına çıkıp onları ihlâl edenler için cezalar koymak suretiyle İslâmî hükümleri yürürlükte tuttu. Şehir yörelerini imar etti, yolları emniyet altına aldı, yolkesicilerle mücadele ederek onları her tarafta izlettirdi, birçoklarını yakalatıp idam ettirdi. Aksungur, herhangi bir yerde, bir yolkesicinin bulunduğunu duyarsa derhal harekete geçip onu yakalatır ve şehir kapılarının birisi önünde idam ettirirdi. Onun zamanında yağmur çoğaldı, pınarlar çağıldayıp ırmaklar akar oldu. Aksungur, *Haleb* halkına, kendisine, kıyamete dek hayırduada bulunmalarını gerekli kılan birçok iyi ve olumlu işler yapmıştır.

c) Emîr Aksungur-Tanrı rahmet eylesin - 481 (1088) yılında, *Haleb*'de ölen sultan Ebu'l-feth (Melikşah)'in dadısı olmuş bulunan karısının nâşını uğurladı: Söylendiğine göre Aksungur, elinde bir bıçakla oturuyordu; konuşma sırasında o, bıçağı hareket ettirip oynarken birdenbire bıçak elinden fırlayarak karısının ölümüne sebep olan bir yerine saplandı ve kadın da orada derhal öldü. Halbuki Aksungur, onun ölümüne ihtimal vermemiş ve bunu istemeyerek yapmıştı. Daha sonra karısının cesedini bir tabutta koydurup Ağustos ayı sonlarında doğu yönüne uğurlayıp göndertmişti¹⁴.

d) Emîr Kasımüddevele, Receb 484'ün üçüncü Perşembe günü, (21 Ağustos 1091) *Efâmiye* kalesini İbn Mülâib'den teslim alıp *Munkizogullarından* birisini oraya yerleştirdi¹⁵.

olduğu halde, büyük bir orduyla *İsfahan*'dan hareketle *Kuzey-Suriye*'ye gelmiş, Yağısıyan'ı *Antakya*'ya (Aralık 1086), Bozan'ı *Urfa*'ya (Mart/Nisan 1086) ve Aksungur'u da *Haleb*'e vali olarak atamıştır (1086 sonları). Böylece *Kuzey - Suriye*'de ortaya çıkan buhran bertaraf edildiği gibi, bu bölge, yönetim bakımından doğrudan doğruya imparatorluğa bağlanmıştır; dolayısıyla vasal *Suriye ve Filistin Selçuklu meliki Tutuş*'un da siyasal ve askerî hareket ve faaliyetleri kontrol altına alınmış oldu. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Ali Sevim, adigeç. Eser, s. 127-32.

Bu konuda *muhtasar* eserde (196b) pek ayrıntılı kayıtlar yer almamaktadır.

¹⁴ Emîr Aksungur'un *Haleb Selçuklu* valisi olarak yaptığı icraat hakkında diğer ilgili kaynaklarda, bu kadar ayrıntılı ve yenilik getiren kayıtlar mevcut olmadığı gibi, Azimî'nin *muhtasar tarihinde* (196b) de yer almamaktadır.

¹⁵ Aksungur, Tutuş, Bozan ve Yağısıyan'la birlikte, *Fatımîlerle* mücadele sırasında (Bu konuda tafsilât için bk. A. Sevim, adigeç. Eser, s. 132-36), bir ara,

e) Kasımüddeve Aksungur, Rebiülevvel –Safer olduğu da söylenir– 486 Pazartesi günü, Tâcüddevle (Tutuş) ile birlikte *Nuseybin*'i feth etti. Babam Reis Ebu'l-hasen Ali b. Muhammed el-Azîmî, bana: “Bu fetih sırasında emîr Aksungur ile beraberdim” dedi ¹⁶.

f) Kasımüddeve –Tanrı rahmet eylesin– 486 (1093) yılında, *Bağdad*'a sultan Berkyaruk b. Ebu'l-feth'in yanına gitti ve aynı yılın Şevval (Ekim/Kasım) ayında *Haleb*'e geri döndü ¹⁷.

g) Kasımüddeve Aksungur, 487 (1094) yılında, Tâcüddevle ile savaştı; Tâcüddevle, onu yenilgiye uğratıp 7 Cumadelülâ (25 Mayıs)'da-9 Cumadelülâ (27 Mayıs) Cumartesi olduğu da söylenir - *Haleb*'in doğusunda bulunan *Seb'in* ırmağının yakınında öldürdü. Tâcüddevle, Kasımüddeve'nin –Tanrı rahmet eylesin– kesik başı ile birlikte *Haleb*'e gelip 10 Cumadelülâ (28 Mayıs) Pazar günü, ikinci üzeri şehri, Pazartesi günü de kalesini teslim aldı ¹⁸. Kasımüddeve –Tanrı rahmet eylesin– ile birlikte ondört kumandan da öldürülmüştür; onlardan bazıları şunlardır : *Bağdad* şihnesi Tuhtegin, *Haleb* şihnesi Koçkar, Togan, İsrail –bunun, ünlü bir hikâyesi olan Tuğrul adlı bir kölesi *Haleb*'de öldürülmüştür–, Ali b. es-Süleymanî ve kardeşi, *Antakya*'ya akınlarda bulunan Buharalı Muhammed, Melikşah'ın hâslarından Süleyman ve Altuntaş, hâce-

yalnız başına harekete geçerek sözkonusu *Efamiye* kalesini fethedip *Selçuklu* vasalı *Şeyzer Munkizî* emîri İzzüddevle Ebu'l - Murhef Nasr'ın yönetimine bırakmıştır (22 Ağustos 1091). Bu konuda *muhtasar*'da (197b) kısa bir kayıt vardır.

¹⁶ Burada, Tutuş'un, sultan Melikşah'ın ölümü üzerine, sultan olmak amacıyla atıldığı mücadeleler sırasında, Aksungur, Bozan ve Yağısıyan ile birlikte *Musul Ukayloğulları* emîri İbrahim b. Kureyş'in elinde bulunan *Nuseybin*'i ele geçirip itaat altına almasına (Mart 1093) değiniliyor. Fakat burada, diğer kaynaklara oranla az ve yetersiz kayıtlar nakledilmiştir. Bu konuda ayrıntı için bk. A. Sevim, *Adıgeç. Esr.*, s. 138-39.

¹⁷ Bu seyahatın neden yapıldığını belirtmeyen bu kayıt, öteki ilgili kaynaklarda yer almıyor. Belki de bu kayıt, saltanat mücadelesinde, Bozan'la birlikte Tutuş'un saflarından ayrılıp saltanatın öteki müddeisi Berkyaruk'un hizmetine giren Aksungur'un, *Bağdad*'a gitmekte olan Berkyaruk'la birlikte hareket etmesi ve ondan *Musul*'da ayrılıp *Haleb*'e gelmesiyle (Tafsîlat için bk. A. Sevim, *Adıgeç. Esr.*, s. 144 vd.) ilgilidir.

Bu kayıt, *muhtasar* eserinde yoktur.

¹⁸ Saltanat mücadelesinin ikinci safhasına başlayan Tutuş'un, kendisine ihanetle hizmetinden ayrılan Aksungur ve Bozan'ı bertaraf edişinin tafsilatı için bk. *Adıgeç. Esr.*, s. 145 vd.

lerden Ebu'l-Kasım ve Altunteginî¹⁹. Bozan, Gürboğa ve Abakoğlu Yusuf *Haleb'e* kaçtılar; Bozan *Haleb'de* öldürüldü²⁰.

Cenahüddeve Hüseyin hakkında

Ebu'l-Yumn el-Kindî, Azimî'nin kendi hattıyla yazılmış olan eserinden naklen bize (İbnü'l-Adîm) şunları haber verdi:

Cenahüddeve, 496 (1103) yılında, *Humus'ta* Cuma günü camide, altı kişi tarafından öldürüldü. Bunlardan birisinin Serminli olduğu biliniyordu. Aynı yılda, *Batınî* el-Hakîm el-Acemî *Haleb'de* vefat etti²¹.

Halef b. Mülâib hakkında

Ebu'l-Yumn Zeyd b. el-Hasen, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Azimî'nin, kendisine yazıp bildirdiği şu kayıtları bize (İbnü'l-Adîm) haber verdi:

¹⁹ Aksungur ile birlikte öldürdüğü belirtilen bu kumandanların adları ilgili hiç bir kaynaktan bulunmamaktadır.

²⁰ Aksungur'la birlikte olmalarına rağmen, emir Bozan ve Gürboğa, Tutuş'a karşı savaşmayıp *Haleb'e* kaçarak savunma hazırlıklarına giriştiler ve ayrıca tâbi oldukları Beryaruk'tan da yardım istediler. Öte yandan süratle *Haleb* üzerine yürüyen Tutuş, şehre hâkim olmakta pek güçlük çekmedi; şehir ve kaleyi teslim aldıktan (30 Mayıs 1094) sonra Bozan ve Gürboğa'yı hapse attırarak, çok geçmeden Bozan, başı kesilmek suretiyle öldürülmüş ve yönetimindeki *Urfa* Tutuş'a bağlanmıştır; Gürboğa ise, emir Öner'in aracılığıyla kardeşi Altuntaş'la birlikte *Humus'a* gönderilip orada hapse atılmıştır (İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Tarihi Dimaşk*, s. 126-27; İbnü'l-Adîm, *Zübtedü'l-haleb fi Tarihi Haleb*, II, 117; *İslâm Ansiklopedisi*, "Kür-Buka" mad.; A. Sevim, *Adıgeç. Esr.*, s. 149-50).

²¹ Tutuş - Berkyaruk arasında vukubulan saltanat mücadelesinin son safhasını oluşturan *Rey* savaşından (26 şubat 1095) sonra *Haleb'e* gelerek melik Rıdvan'ın devlet işlerini tam bir yetkiyle yürüten, *Haleb Melikliği* için ortaya çıkan iç ve dış sorunlarda daima onun yanında yer alan veziri ve babalığı Cenahüddeve (Bâkiüddeve) Hüseyin, Rıdvan - Dukak arasında yapılan *Kınnesrin* savaşını (22 Mart 1097) izleyen günlerde, aralarının açılması sebebiyle, Rıdvan'dan ayrılarak *Humus'a* çekilip orada *Selçuklulara* tâbi bir emirlik kurmuştur. Fakat, o, 1 Mayıs 1103'de *Humus'ta*, metinde de belirtildiği üzere, *Batınî* reisi el-Hakîm el-Müneccim'in gönderdiği sufi kılığındaki *Batınî* fedailerinden hançerlenerek öldürülmüştür (*Zübtedü'l-haleb*, II, 146-47; *Zeylû Tarihi Dimaşk*, s. 142; Cenahüddeve'nin faaliyetleri hakkında bk. A. Sevim, *adıgeç. Esr.*, s. 162-194).

Muhtasar eserde (192 a) bu konuda çok kısa bir kayıt vardır.

a) Kasımüddevele Aksungur, Bozan, Yağısıyan ve Tâcüddevle Tutuş, 483 (1090) yılında, *Humus*'a yürüyüp İbn Mülâib'den aldılar ve kendisini de demir bir kafes içinde sultanın (Melikşah) huzuruna çıkartılmak üzere, (*İsfahan*'ra) gönderdiler²². Sultan vefat edince İbn Mülâib kurtulup *Mısır*'a gitti; oradan geri dönüp *Efamiye* kalesini teslim aldı ve orada 17 yıl kaldıktan sonra öldürüldü.

b) Emîr Kasımüddevele 484 (1091) yılında, *Efamiye* kalesini İbn Mülâib'den alıp buraya *Munkizoğullarından* birisini bıraktı ve 10 Receb (28 Ağustos)'de *Haleb*'e döndü²³.

İbnü'l-Adîm'in, Azimî'den naklettiği yukarıdaki kayıtlar hakkındaki mütalâa ve eleştirmesi ise şöyledir:

Azimî'nin yukarıdaki kayıtlarını ben (İbnü'l-Adîm), ayrıca onun telif edip *el-Muvassal ale'l-asli'l-Mavsil* adını verdiği ve bizzat kendi elyazısıyla yazılmış olan eserinden de naklettim. O, "İbn Mülâib, *Mısır*'dan dönüp *Efamiye* kalesini teslim alarak orada kaldı" diyor. Bu yanlıştır. Çünkü İbn Mülâib, *Mısır*'dan döndükten sonra 499 (1105) yılında öldürüldü. Eğer Azimî, onun *Efamiye*'deki ilk valiliğini kasdetmek istemişse, bu da doğru olamaz. Çünkü kendisi "İbn Mülâib'in *Efamiye* kalesini teslim alıp 17 yıl oturduğunu ve sonra öldürüldüğünü" haber veriyor. Esasen *Efamiye* kalesi, 484 (1091) yılında, onun elinden çıkmış ve kendisi de 499 (1105) yılında öldürülmüş idi. Azimî'nin ifadesine bakılırsa *Efamiye* kalesi, İbn Mülâib'in öldürülmesinden önce, dört yıl, üç ay onun yönetimi dışında kalmış oluyor. Esasen *Efamiye*, Ebu'l-Mehâsin Müslim b. Kureys zamanında, *Humus* ile birlikte İbn Mülâib'in elinde bulu-

²² Tutuş, kuvvetleriyle kendisine katılan Aksungur, Bozan ve Yağısıyan ile birlikte, şii *Mısır Fatımileri* adına hutbe okuttuktan başka, yolları kesip soygunlar yapmakta olan Haleb b. Mülâib'in yönetimindeki *Humus* üzerine yürüyüp teslim almış ve sultan Melikşah'ın buyruğu üzerine de şehrin yönetimi kendisine bırakılmıştır (*Zübdetü'l-haleb*, II, 166; *el-Kâmil*, X, 202-203; Aynî, *İkdü'l-cuman*, Topkapu Sarayı, III. Ahmed Ktp. Nr. 2912, III, 210a).

Muhtasar eserde (197a) bu konuda kısa bir kayıt vardır.

²³ *el-Kâmil*'deki (X, 203) bir kayıтта, kuşatma sırasında *Efamiye*'de bir *Fatımî* hâdiminin bulunduğu belirtilmiştir.

Metinde, adı belirtilmeyen *Munkizoğlu*, *Şeyzer* emîri İzzüddevele Ebu'l-Murhef Nasr'dır (*Zübdetü'l-haleb*, II, 106).

Muhtasar'da (197 b) bu konuda kısa bir kayıt yer almıştır.

nuyordu ²⁴. Hattâ ben, bu konuda Azimî'nin kendi hattatıyla yazılmış olan eserinde şunları okudum:

Safer 475 (Temmuz 1082)'de Müslim, *Humus* kalesinde İbn Mülâib'i kuşattı. Aynı yılda Müslim, onunla barış yaptıktan sonra *Halebe* döndü ²⁵.

Hatîb Haydere b. el-Hasan hakkında

Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Azimî'nin kendi hattıyla yazılmış olan eserlerindeki şu kayıtları bize (İbnü'l-Adîm), nakline izinle Ebu'l-Yumn el-Kindî haber verdi:

Melik Rıdvan, 490 (1096/97) yılında, *Haleb*'de *Mısırlular* adına (şîi) hutbe okuttu; hatîb, Ebû Turab Haydere idi ²⁶. Ebû

²⁴ Görüldüğü üzere İbnü'l-Adîm, Azimî'nin kayıtlarının çelişkili taraflarını ciddi bir eleştirmeye tâbi tutmaktadır. Bütün bu hususların ayrıntısı için bk. A. Sevim, adigeç. Esr., s. 134-36.

²⁵ *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* vasallarından olmasına rağmen *Musul* emiri Şerefüddeve Müslim, hâkimiyet alanlarını genişletmek amacıyla, birtakım girişimlerde bulunmuştur. Bu cümleden olarak o, nakilde kısa olarak zikredildiği üzere, Halef b. Mülâib'in elindeki *Humus*'a yürüyüp kuşatmaya başlamıştır. Fakat İbn Mülâib'in başvurusu üzerine, Tutuş'un müdahalesi sonucunda, Müslim çekilmiş ise de çok geçmeden yeniden gelip kuşatmaya devam etmiş, fakat bu kez, İbn Mülâib'in bir miktar altın ödemesi üzerine, kuşatmayı bırakıp *Haleb*'e dönmüştür (Sıbt b. el-Cevzî, *Mir'âtü'z-zeman*. A. Sevim yay., s. 215).

Bu kayıt muhtasar eserde mevcut değildir.

²⁶ *Suriye ve Filistin*'in istirdadını gerçekleştirmek amacıyla *Mısır Fatimileri*, buradaki *Selçuklu Melikliğinin* iki düşman kola ayrılıp çatışmalara başlamalarını fırsat bilerek *Haleb* kolu meliki Rıdvan'a özel bir elçi heyeti göndererek "*Mısır Fatımî Halifeliğine* tâbi olarak adlarına şîi hutbesi okutması halinde kendisine, kardeşi Dukak'ın yönetiminde bulunan *Dımaşk*'ı alması için askerî ve malî yardımda bulunacaklarını" bildirdiler. Bu öneriyi çekici bulan ve *Dımaşk*'a kesinlikle sahip olmak isteyen Rıdvan, tereddüt etmeden *Haleb* ve yörelerinde, *Abbâsî Halifeliği* ve *Selçuklu İmparatorluğu* adlarına okutmakta olduğu *sünnî* hutbeyi kardirtarak *Fatımîler* adına şîi hutbesi okutmaya başlamıştır (28 Ağustos 1097). Böylece *Suriye ve Filistin Selçuklularının Haleb* şubesi, *Mısır Fatımî Halifeleğine* maddi ve manevi bağlarla bağlanmak suretiyle tâbi bir hale gelmiş ve tarihte ilk kez bir *Selçuklu Melikliği*, şîi *Mısır Fatımî Halifeliğini* metbû tanımıştır. Fakat çok geçmeden başta *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* olmak üzere, bütün sünnî İslâm dünyasının siyasal teşekkülleri harekete geçerek melik Rıdvan'ın bu uygulamasını önlemişler ve ancak *Haleb* ve yörelerinde dört hafta okutulan şîi hutbesi de böylece kaldırılmıştır (22 Eylül 1097). Bu konu hakkında tafsilât için bk. A. Sevim, adigeç. Esr., s. 173 vd.

Turab'ın²⁷ meşhur bir hikâyesi vardır : O, *Haleb*'de, ikinci kez - ilk kez *Sultanü'l-Âdil* (Alparslan)'in şehri kuşattığı sırada *Mısrılular* adına okumuştı - *Mısrılular* adına hutbe okumadan ölmeyeceğini rüyasında görmüş; bu, gerçekten böyle olmuştur.

Melik Rıdvan b. Tutuş hakkında

Tuslu Müeyyed b. Muhammed b. Ali, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Azimi'den naklen bize (İbnü'l-Adîm) şunları haber verdi :

a) el-Micennü'l-Muvaffak, 490 (1096/97) yılında, melik Rıdvan'a karşı ayaklandı. Önceleri *Halebliler* onunla birlik oldularsa da sonradan ondan ayrıldılar. el-Micenn, gizlenmeye çalıştı, fakat melik Rıdvan, kendisiyle birlikte adamlarını ve çocuklarını yakalattı ve Zülkade (Ekim) ayında mallarına elkoydu; daha sonra onlara çeşitli işkence yaptırdıktan sonra, önce Micenn'i, sonra da onun cesedi etrafında ötekileri öldürttü²⁸.

Görüldüğü üzere, bu önemli konu hakkında Azimi'nin *mufassal* eserinden yapılan nakillerde yeterli derecede bilgi bulunmamaktadır, *muhtasar*'da (190 a) ise çok kısa bir kayıt vardır.

²⁷ Melik Rıdvan, şii *Fatîmî* hutbesi okutmaya başlayınca *sünnî* inançlı Ebû Ganim Muhammed b. Hibetullah'ı *Haleb* kadılık ve hatiblik görevinden alıp yerine *şii* inançlı Ebû Turab Haydere b. Ebû Useme'yi atamıştır. Fakat daha sonra Ebû Turab azledilip Ebû Ganim yeniden eski görevine iade edilmiştir (*Zübtedü'l-haleb*, II, 126-28; *el-Kâmil*, X, 269-70; *Zeylü Tarihi Dimaşk*, s. 133; *İkd*, III, 211 a).

²⁸ el-Micenn lâkaplı *Haleb* reisi Berekât b. Faris el-Fûî, daha önce *Haleb Selçuklu* valisi Kasımüddeve Aksungur tarafından cesur olması, şaki, soyguncu ve müfsitlerle iyi mücadele edilebileceği düşüncesiyle *Haleb Reisliğine* atanmıştı. Gerçekten Berkât, bu görevi Aksungur ve daha sonra Tutuş zamanlarında başarıyla yürütmüş, fakat Rıdvan devrinde, vezir, kadı ve diğer meliklik yöneticilerine baskı ve tahakküme başlamış ve nihayet bir kısım *Haleb* muhafızını ve şakileri etrafına toplayıp isyana başlamıştır. Fakat Rıdvan'ın kendisini şiddetle takip ettirmesi üzerine, yandaşları kendisini terketmiş ve nihayet *Haleb* kalesine sığınarak orada gizlenmiştir. Askerî birlikler onu kuşatmış ve gizlendiği yerden çıkartılarak hapse atılmış, halktan gasbettiği bütün mal ve paralar elinden alındıktan sonra ağır işkenceler yapılmak suretiyle iki oğlu ile birlikte öldürülmüştür (1098 ortaları. *Zübtedü'l-haleb*, II, 138-41; *Zeylü Tarihi Dimaşk*, s. 135).

Muhtasar'da (190a) bu konuda kısa bir kayıt yer almıştır.

b) Aynı yılda, melik Rıdvan'a *Mısır* elçisi gelip halife el-Müsta'lı'den armağan ve hil'atler getirdi. Rıdvan, *Mısırlular* adına bir ay süreyle (şi) hutbe okuttu ise de sonradan bundan vazgeçti²⁹.

c) *Franklar*, 493 (1100) yılında, melik Rıdvan'ı *Kellâ* denilen yerde yenilgiye uğrattılar. *Müslümanlar* kalabalık, *Franklar* ise yüz atlı idiler. *Franklar*, *Müslümanların* birçoklarını öldürüp birçoğunu tutsak aldılar. Bu yenilgi, 5 Şaban (15 Haziran) Cuma günü vukubuldu³⁰.

d) *Franklar*, 498 (1104/5) yılında, melik Rıdvan'ı *Artah* arazi-sindeki *Aynu Seylü*'da³¹ bozguna uğrattılar. Bu çarpışmaya *Artah* kalesi sebep oldu: *Franklar*, burasını ele geçirmek için harekete geçince melik Rıdvan da atlılardan başka topladığı çok sayıdaki yaya kuvvetlerle birlikte *Artah*'a yardıma gitti. Perşembe günü yapılan çarpışmalarda Rıdvan'ın atlı kuvvetleri bozuldu, yayalar da teslim oldu, çok sayıda asker öldürüldü. Bu savaşta *Haleblilerden* büyük bir gazi topluluğu - Tanrı onlara rahmet eylesin - yok olup gitti, bunlardan daha çoğu da kaçtı³².

²⁹ Bu konuda yukarıda genel nitelikte bilgi verilmiştir.

³⁰ *Antakya*'da bir prenslik kuran *Haçlılar*, hâkimiyet alanlarını genişletmek amacıyla askerî hareketlerde bulunmuşlardır. Bu cümleden olmak üzere, *Haleb Selçuklu Melikliğine* bağlı *Rûc*, *Bâre*, *Maarretünnûman*, *Cezr*, *Zerdanâ*, *Sermin* ve *Kellâ*, kent ve kalelerini işgal etmek suretiyle *Haleb*'i âdeta kuşatır bir duruma gelmişlerdi. Melik Rıdvan işgal edilen yerleri geri almak için *Antakya* prensi Bohémond ile *Kellâ* yörelerinde yaptığı savaşta (5 Temmuz 1101) ağır bir yenilgiye uğramıştır; bundan istifade eden *Haçlılar*, yine *Haleb*'e bağlı *Kefertâb* ve *Hâzır* kalelerini de kolaylıkla işgal etmişlerdir (Bu savaş ve daha sonraki olaylar hakkında daha geniş bilgi için bk. A. Sevim, adigeç. Esr., s. 192 vd.).

Bu konuda *muhtasar*'da (191 a) ancak bir satırlık bir kayıt yer almıştır.

³¹ Buranın, *Haleb*'e üç mil uzaklıkta ve daha önce Tutuş-Süleymanşah savaşının yapıldığı yer olan *Aynu Seylem* (Yakut, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 762) olması mümkündür.

³² Bohémond'un yardım sağlamak amacıyla *Avrupa*'ya gitmesi dolayısıyla *Antakya Prenslığinin* yönetimini geçici olarak üzerine alan Tancred, diğer *Haçlı* devletlerinden de geniş çapta yardım alarak *Haleb Melikliğinin* stratejik önemi haiz *Artah* kalesine yürüyüp kuşatmaya başladı. Kale kumandanının çağırısı üzerine harekete geçen Rıdvan, oldukça kalabalık bir orduyla *Artah*'ın yardımına gitti. *Haçlılar*, *Selçuklu* ordusunun çokluğu karşısında, önce savaşmayarak geri çekilmişlerse de daha sonra her iki taraf arasında yapılan savaşta, *Selçuklu* yaya kuvvetlerinin *Haçlı* ordugâhına kadar girmelerine rağmen atlı birliklerin yenilgisi sonucunda, büyük kayıplar vermekten kurtulamamışlardır (20 Nisan 1105). Bu yenilgi sonunda,

Bu nakillerden sonra İbnül-Adım, “bu savaşta, üç bin *Müslüman* atlı ve yayanın öldürüldüğünü ve *Artah*'ta bulunan *Müslümanların* da buradan kaçtıklarını haber aldığını” ifade etmektedir.

e) *Franklar*, *Haleb* arazisine yürüyerek yağma ve tâlan hareketlerinde bulunarak ahalisini tutsak alıp sürdüler. Bu yüzden *Leylân* dağından *Şeyzer*'e kadar olan *Haleb* topraklarında huzur bozuldu, güvenlik ve sükûnun yerini korku ve endişe aldı. *Cezr* ve *Leylân* halkı, *Haleb*'e kaçarken arkalarından yetişen *Frank* atlıları bunların çoğunu tutsak alıp bir kısmını da öldürdüler. *Haleb* topraklarında vukubulan bu fâcia daha önceki *Kellâ* felâketinden daha büyük idi ³³.

f) *Frank* Tancred, *Leylân*'a bağlı *Tellü Ağdı*'ya yürüyerek işgal etti; *Haleb*'e bağlı geri kalan kaleleri de aldı. Böylece melik Rıdvan'ın elinde kible yönündeki yerlerden yalnız *Hama*, batıda ise hiç bir yer kalmadı; ancak, Rıdvan'ın elinde kalan doğu ve kuzeydoğudaki yerler de güvenlik içinde değillerdi. *Haleb* halkı güç ve sıkıntılı bir durumda idi. Bunlardan bazıları, *Bağdad*'a giderek yardım isteğinde bulundular; *Müslüman* askerlerinin *Franklara* karşı kendilerine yardıma gelmesini isteyerek Cuma günleri camilerde hatiblerin hutbelerine engel oldukları gibi, bazı minberleri de kırıp parçaladılar ^{34,35}. Bunun üzerine sultan Muhammed b. Melikşah, kumandan-

bütün *Suriye*'de yaşayan halk, her an bir *Haçlı* istilâsına uğrama korku ve endişesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu savaş ve sonraki olayların tafsilâtı hakkında bk. A. Sevim, adigeç. Esr., s. 198-200).

Bu savaşla ilgili olarak muhtasar eserde (192b-193a) pek fazla bir bilgi yoktur.

³³ Yukarıda sözkonusu edilen *Artah* yenilgisi üzerine, bundan azâmi ölçüde faydalanmak için harekete geçen Tancred'in, *Haleb* bölgesinde istilâ ve yağma faaliyetlerine girişmesi üzerine, buralarda oturan halkın büyük bir kısmı *Haleb*'e göçedip sığınmak zorunda kalmışlardır (Göst. yer).

^{34, 35} Metinde de belirtildiği üzere, özellikle Tancred'in askerî hareketleri dolayısıyla *Selçuklu Melikliğinin* başkenti olan *Haleb*, *Haçlı* kuşatma ve baskısı altında çok güç bir duruma düşmüştü. Bu sebeple melik Rıdvan ve halk, korku ve ümitsizliğe düşmüşlerdi. Melikliğe yardım edebilecek metbûları, *Büyük Selçuklu İmparatorluğundan* başka hiç bir siyasal teşekkül yok idi. Bu sebeple melik Rıdvan, öteki *Suriye* emîrlerinin yaptıkları gibi, *Haşimî* ailesinden birisinin başkanlığında, sufi, fakih ve tacirlerden oluşan bir heyeti, bu sıralarda *Bağdad*'da bulunan sultan Muhammed Tapar'a gönderdi. *Haleb* heyeti ve diğer *Suriyeli* heyetler, *Bağdad*'a ulaşip sultanın özel camiine giderek cuma namazı sırasında bağırıp çağırmaya başladılar ve *Haçlı* istilâsı dolayısıyla *Suriye*'nin elim durumunu bildirip gösterilerde bulundular, halife ve sultanın, *Suriye* ile hiç ilgilenmediklerini belirttiler; bu arada hutbe okumakta olan hatibî aşağı indirip minberini parçaladılar ve namazı fesada verdiler.

ları *Musul* emiri Mevdud, Ahmedîl el-Kürdî ve Sökmen el-Kutbî olan büyük bir ordu hazırlattı. Sökmen, *Haleb*'e gelmeden yolda öldü. Ordu *Haleb*'e erişince Rıdvan, şehir kapılarını kapadı ve şehri teslim etmemeleri için halktan rehineler alıp kaleye götürdü. Ayrıca o, hizmetinde bulunan bir kısım askerlerle *Batınîlerin* bazı- larını, şehir surlarını korumakla görevlendirdi ve halkın surlara çık- masını yasakladı. Surdan aşağı ıslık çalan bir adamın boynu vuruldu ve yine sur üzerinde giysisini çıkarıp aşağıya başka birisine atan bir kişi de surdan aşağı atıldı. *Haleb* kapıları onyediy gece kapalı kaldı. Şehir halkı üç gece yiyecek bir şey bulmayıp aç oturdu. Hırsızlar çoğaldı, şehir ilerigelenleri canlarından endişe duymağa başladılar. Melik Rıdvan yönetiminin böylece kötüleşmesi sebebiyle ahali kendi aralarında, onun aleyhine konuşuyor, küfür edip dil uzatıyor ve ayıplıyorlardı. Bu durum karşısında Rıdvan'ın, halkın şehri teslim etmesinden dolayı endişe ve korkusu arttı. Bu sebeple o, halk arasına atlı kolcular saldı; ayrıca şehir dışındaki askerlere karşı hır- sız ve çapulcular gönderdi; bunlar, ordugâhtan ayrılıp yalnız kalan askerleri yakalayıp kaçırıyorlardı. *Haleb* dışındaki bu ordu, *Haleb* topraklarında *Frankların* yağmalarından arta kalan şeyleri yağma ve tahrip ettikten sonra Safer 505 (Ağustos 1111) sonunda *Frank* istilâsına uğrayan *Maarretünnüman*'a hareket etti. Ordu burada bir kaç gün kaldı; bu sırada atabeg Tuğtegin'in onların yanına gelmesi üze- rine Rıdvan, bazı ordu mensuplarına mektup gönderip onun aleyhine onları fitneledi. Bunun üzerine Tuğtegin, Mevdud'un himayesine sığındı; o da ona, muhaliflerine karşı durmak suretiyle dostluk ve vefa gösterdi. Tuğtegin, kendisine cephe alanlara arma- ğanlar gönderip "*Trablus*'a yürümeleri halinde kendilerine para

Aynı şekilde, ertesi hafta halifenin (el-Müstazhir Billah) özel camiine giderek orada da taşkınlık ve tartibatta bulundular. Durumu öğrenen sultan Muhammed Tapar, derhal büyük bir *Selçuklu* ordusunu Haçlılarla mücadele için *Suriye*'ye gönderdi. Kendisine başkumandanlık görevi verilen *Musul Selçuklu* valisi emir Şerefüddin Mevdud, kuvvetleriyle kendisine katılan ve metinde de adları belir- tilen emirlerle birlikte *Suriye*'ye hareket etmişse de, özellikle *Haleb* meliki Rıdvan'ın olumsuz tutumu dolayısıyla *Haçlılarla* başarılı bir mücadelede bulunulamadan *Musul*'a geri dönmek zorunda kalmıştır. Diğer ilgili kaynaklara oranla Azimî, bu sefer hakkında ayrıntılı ve yeni bilgiler vermiştir. Bu sefer hakkında bk. A. Se- vim, adıgeç. Esr. s. 215-19; I. Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu* (1098-1118), s. 131-38.

Muhtasar eserde (195a), bu konuda kısa kayıtlar vardır.

yardımında bulunacağını” önermiş ise de onlar, daha ileri gitmek istememişlerdir. Oıduda bulunan Ahmedıl ve Porsukođlu Porsuk askerleriyle birlikte *Fırat* yönüne gittiler. Atabeg ile kalan Mevdud, onunla birlikte *Maarretünnüman*’dan *Âsi* ırmağı yönüne hareketle *Celâli*’ye saldırıda bulundular. Bu sırada *Franklar* da *Efamiye*’ye karşı karargâh kurarak Baudouin, Tancred ve Saint-Gilles’in oğlu hep birlikte *Müslümanlara* karşı harekete geçtiler. Bunun üzerine Ebu’l-Asâkir Sultan b. Munkiz, ailesi ve askerleriyle *Şeyzer*’den çıkıp Mevdud ve Tuğtegin ile birleşerek *Franklara* karşı yürüdüler. *Müslüman* atlıları, *Frankları* kuşattı; *Türkler* de su kaynaklarının yollarını şiddetle çevirerek onların suya ulaşmalarına engel oldular. Bunun üzerine *Franklar* birbirlerini savunarak kaçtılar.

g) Tancred’in *Azaz* kalesine saldırması üzerine Rıdvan, ona, bundan vazgeçmesi için *Haleb* gelirlerinden 20 bin altın, at ve daha başka şeyler vermeyi önerdi ise de o, bunu kabul etmedi. Bunun üzerine Rıdvan, atabeg Tuğtegin’le yakınlaşmayı uygun görerek onu *Haleb*’e davet etti. Bunu kabul edip *Haleb*’e gelen Tuğtegin ile Rıdvan “asker ve para bakımından birbirlerine yardımda bulunma” hususlarında antlaşma yaptıktan başka “Tuğtegin’in *Dımaşk*’ta Rıdvan adına hutbe okutup para bastırması” da kararlaştırıldı. Fakat Rıdvan, bu antlaşmaya sadakat göstermedi. Zira *Suriye*’ye gelen Mevdud, *Franklara* karşı “cihat” konusunda Tuğtegin ile bir antlaşma yaptı ve (bu sebeple) Tuğtegin, melik Rıdvan’dan yardım isteğinde bulundu ise de Rıdvan, bu yardımı geciktirdi; ancak *Müslüman* kuvvetlerinin *Frankları* bozması olayından³⁶ sanradır ki Rıdvan, onlara yüz atlıdan daha az bir kuvvet gönderdi. Böylece o, Tuğtegin ile yaptığı antlaşma ve vaade sadakat göstermedi. Bunun üzerine atabeg, onu kınadı ve Rebiülevvel 507 (Ağustos/Eylül)’de onun adının “*Dımaşk*’ta okunan hutbelerden ve basılan paralardan kaldırılmasını” emretti³⁷.

³⁶ *Taberiyye*’de yapılan bu savaş için bk. St. Runciman, *A History of the Crusade*, II, 126-27; İA. “*Tuğtegin*” mad.; *Urfa Haçlı Kontluğu*, s. 145-46.

³⁷ *Selçuklu Melikliğine* ait *Haleb* bölgesinde stratejik birçok önemli kaleleri işgal etmek suretiyle *Haleb*’i kuşatma durumuna gelen *Antakya Haçlı* prensi Tancred, bu kez, şehre çok yakın ve en önemli kalelerden birisi olan *Azaz*’ı işgal için hazırlıklarını bitirip harekâta başlamak üzere idi. Melik Rıdvan, ona 20 bin altın karşılığında barış önerisinde bulunmuş, fakat kabul edilmemesi sonucunda, aralarında

h) *Haleb* hâkimi melik Rıdvan b. Tâcüddevle, 507 (1113) yılında vefat etti³⁸ ve yerine oğlu Tâcüddevle Alparslan geçti. Aynı yılda Tâcüddevle b. melik Rıdvan, suret bakımından insanların en güzeli olan çocuk yaştaki Melikşah ve İbrahim adlarındaki iki kardeşini öldürdü.

Bu nakilden hemen sonra İbnü'l-Adîm, İbrahim'in bir süre daha yaşadığını tesbit ettiğini, hattâ onun, adının Mubarek olduğunu sandığı bir oğlunu *Haleb*'de gördüğünü ifade etmektedir³⁹.

Melik Alparslan b. Rıdvan hakkında

Ebu'l-Yumn el-Kindî'nin, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Azimî'den naklen bize (İbnü'l-Adîm) haber verdiği şu kayıtları, ben onun kendi hattıyla yazılmış olan eserinden de naklettim :

a) Melik Rıdvan, 507 (1113) yılında *Haleb*'de vefat etti, yerine oğlu Alparslan geçti, hâdim Lülü de onun atabegî oldu. Devlet işlerinin düzene sokulması amacıyla melikliğin hâdim ve hâslarından

pek iyi ilişkilerin olmamasına rağmen *Dımaşk* emiri Tuğtegin'e başvurup onunla "Gerektiği zaman karşılıklı malî ve askerî yardımda bulunmak, Tuğtegin'in Rıdvan'ı metbû tanınması ve dolayısıyla adına hutbe okutup para bastırması" şartlarını kapsayan bir anlaşılma yapılmıştır. Fakat bir süre sonra (1112 başları) *Kudüs* kralı I. Baudouin'in *Dımaşk*'a bağlı *Besenyie*'ye saldırması üzerine Tuğtegin, müttefikleri *Musul* emiri Mevdud ve Rıdvan'a yardım için başvurmuşsa da Rıdvan, hemen harekete geçmemiş, ancak müttefiklerin *Taberiyye*'de Baudouin ve Joscelin'i yenilgiye uğratmalarından (28 Haziran 1113) sonra 100 atlı göndermiştir. Bunun üzerine Rıdvan - Tuğtegin ittifakı bozulmuştur (16 Ağustos 1113) (Tafsîlât için bk. *Zübdetü'l-haleb*, II, 163-64; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 183-84; İA. "Tuğtegin" mad.

Bu kayıtlar, *muhtasar* eserde yer almamaktadır.

³⁸ Burada ay kaydedilmemiştir. Diğer kaynaklara (*Zübdetü'l-haleb*, II, 164; *Zeylü Tarihi Dımaşk*, s. 189; *el-Kâmil*, X, 499; *Mir'âtü'z-zeman*, Topkapu Sarayı, III. Ahmed Ktp. Nr. 1907, XIII, 167a; *İkd*, III, 240 b) Rıdvan, 28 Cumadelâhir 507 (10 Aralık 1113)'de vefat etmiştir. Krş. *muhtasar* eser, 195 b.

³⁹ İbnü'l-Adîm, burada ve biraz sonra *Haleb Selçuklu* meliki Alparslan b. Rıdvan hakkında Azimî'den yapılan nakiller arasında (S. 16), bir câriyeden olan (*Zübdetü'l-haleb*, II, 167; *el-Kâmil*, X, 499) Alparslan'ın küçük yaşta öldürdüğü bir kardeşinden (Melikşah) başka ikinci kardeşinin adının -Azimî'nin ifade ettiği gibi - İbrahim değil, Mubarek (Mubarekşah) olduğunu belirtmiş ve bu konuda da Azimî'yi eleştirmiştir.

birçokları öldürüldü. Alparslan iki kardeşini de yakalatıp hapse attı.

b) Tâcüddevle Alparslan b. melik Rıdvan, aynı yılda, suret bakımından insanların en güzeli olan çocuk yaştaki Melikşah ve İbrahim adlarındaki iki kardeşini öldürdükten başka babasının hâdimi Altuntaş el-Micenni ile hâcib Alptegin'i de öldürttü. *Haleb* halkının kendisinden endişe ve korkuya kapılması üzerine, hâdimi ve atabeği Lülü, onun öldürülmesine önayak oldu⁴⁰.

c) Tâcüddevle Alparslan b. Rıdvan, 508 (1114) yılında, atabeği hâdim Lülü'nün girişimi sonucunda *Haleb* kalesindeki odasında öldürüldü ve yerine kardeşi Sultaşah b. Rıdvan getirildi⁴¹.

İbnü'l-Adım, bu nakil hakkında şu eleştiride bulunuyor:

Azımî'nin, öldürülen iki kardeşten ikincisinin adını İbrahim olarak zikretmesi yanlıştır. Bu ikinci kardeş Mubarek olacaktır. İbrahim'e gelince, o dilsiz olup Rıdvan'ın soyundan bugüne dek kalan tek çocuktur.

⁴⁰ Melik Rıdvan'ın ölümü üzerine, *Haleb Selçuklu Melikliği* tahtına geçen 16 yaşındaki oğlu Tâcüddevle Ebû Şucâ Alparslan Muhammed, içte ve dışta ciddi ve hayatî tehlike gösteren çok önemli sorunlarla karşı karşıya gelmişti. Şöyleki: Babası Rıdvan'ın, *Haleb*'de *Suriye Batınilerinin* bir propaganda merkezi kurmalarından sonra başta reisleri Ebû Tahir es - Sâig ve el - Hakîm el - Müneccim olmak üzere, *Batını* dâileri büyük faaliyetler göstermişler ve özellikle melikliğin yönetimine karışmaya ve ordu saflarına girmeye başlamışlardı. Mal ve can güvenliklerini sağlamak amacıyla halktan pek çok kimseler, *Batını* yanlısı olmak zorunda kalmışlardı. Böylece içte etkili bir *Batını* baskı ve tahakkümü altında kalan melikliği, dışta *Antakya Haçlı Prensiğinin* ciddi bir tehdidi altına girmiş bulunuyordu. İşte böyle kritik bir zamanda meliklik işlerini Rıdvan'ın hâdimlerinden Baba adıyla anılan Lülü adlı bir emîr yönetiyordu. Lülü, melik Alparslan'ın genç ve tecrübesiz olması sebebiyle yönetimi tamamen kendi tekeline almış ve rakip durumunda olabilecek melikliğin ilerigelen şahsiyetlerini birer birer Alparslan'a öldürtmek suretiyle ortadan kaldırmıştır (*Zübdetü'l-haleb*, II, 167-68; *el-Kâmil*, X, 499).

Bu konuda *muhtasar* eserde (195 b) kısa bir kayıt vardır.

⁴¹ Meliklik işleriyle hiç ilgilenmeyip eğlence, zevk ve sefa ile vakit geçiren melik Alparslan, melikliğin ilerigelen askerî ve mülkî yöneticilerini ciddi şekilde endişe ve korkuya düşüren hareket ve davranışlarda bulunmakta idi. Bunu fırsat bilen Lülü, onlarla işbirliği yaparak Eylül 1114'de Alparslan'ı, nakilde de belirtilmediği gibi, kaledeki odasında öldürtmüştür (*Zübdetü'l-haleb*, II, 172; *Zeylü Tarihi Dimaşk*, s. 191; *el-Kâmil*, X, 508, *Mir'âtü'z-zeman*, XIII, 170b; *İkd*, III, 243a).

Bu konuda *muhtasar*'da (196 a) kısa bir kayıt vardır.

Kutluğ (Hutluğ) Aba hakkında

İbnü'l-Azîmî adıyla tanınan *Halebli* Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Nizâr et-Tenûhi'nin *İslamî* biyografilere ait bir *Tezkire* olan *el-Muvassal ale'l-asli'l-Mavsil* adlı eserinde okuduğum şu kayıtları, Azîmî'den nakline izin almış olan Ebu'l-Yumn Zeyd b. el-Hasan el-Kindî, nakline izin vererek bana (İbnü'l-Adîm) haber verdi:

a) İzzüddin Mesud b. el-Porsukî, 521 (1127) yılında doğuya gittiği zaman emir Tuman'ı *Haleb* kalesine vali olarak atadı. Mesud, doğuda işleri yoluna girince Yınal, Sungur-i Dırâz⁴² vesair emîrleri, bir askerî kuvvetle *Haleb*'e gönderdi. Bu emîrler şehre geldikleri zaman Tuman, onlara itaat etmedi. Bunun üzerine *Haleb reisi* Fezâil b. Bedî, ona karşı çıkararak emîrleri şehre aldı ve *Kal'atü's-şerîfe* yerleştirdi; böylece *Haleb* halkı ile vali arasında anlaşmazlık çıkmış oldu. Bu olaydan kısa bir süre sonra sultan Mahmud'un Kutluğ (Hutluğ) Aba adındaki kölesi, beraberinde, Dırâz adıyla tanınan *Harran* hâkimî Umdetüddin Sungur et-Tavîl olduğu halde, İzzüddin Mesud'un bir tevkii ile *Haleb*'e geldi ve makamın, kendisine teslimini kapsayan tevkii Tuman'a verdi. Tuman, tevkii, İzzüddin ile kendisi arasında belirlenen *alâmeti* kapsamaması ve sadece yazı olması sebebiyle kabul etmedi. Her ikisi arasında kullanılan alâmet *gazal* (*geyik*) resmi⁴³ idi. Çünkü İzzüddin, büyük zekâsı yanında nakış ve resim yapanların en iyisi idi. Böylece işler Kutluğ Aba'nın aleyhine uzayıp gidince kendisine geri dönmesini tavsiye ettiler, o da geri döndü. Bu sırada İzzüddin, *İran* asıllı emir Karakuş'un içinde bulunduğu *Rahbe*'yi kuşatmakta idi. Karakuş, *aman* dileyip kaleden indi ve yerine bir başkası geçirildi. Fakat bu sırada İzzüddin vefat etti. Kutluğ Aba, beş günde

⁴² Aksungür el-Porsukî'nin oğlu İzzüddin Mesud'un emîrlerinden olan Sungur-i Dırâz (*Uzun Sungur*, Farsça olarak), biraz ilerde Arapça şekliyle (*Sungurü't-tevîl*) kaydedilmiştir.

⁴³ Bilindiği üzere, *Türk* kültüründe özel bir yeri olan *geyik* ve *gazal*, *Türk* ulusları arasında kutsal bir hayvan niteliği taşımaktadır. *Hunlar*, *Göktürkler* ve *Selçuklularda* görülen ve *sıgun* adıyla metinlere geçen bu hayvanlar, *Yesevî* menkıbelerine de intikal etmiş olup *sultan*, *emîr* ve *alplerin kutsal bir amblemi* olarak kullanılmıştır. Bu konuda S. Mülâim, "*Anadolu'da hayvan üslubunun bir örneği*" adlı bir bildiri, VIII. Sanat Tarihi Seminerinde (İstanbul, 10-14 Mayıs 1982) okumuştur.

Rahbe'ye gelince Mesud'un ölmüş olduğunu gördü. Mesud'un cesedi bir yaygı parçası üzerine bırakılmıştı; askerler onun gömülme işleriyle uğraşıyorlar ve bu arada da birbirlerini yağma ediyorlardı. Bu sırada Kutluğ Aba, üç günde *Haleb*'e erişip Mesud'un ölüm haberini bildirdi. Bunun üzerine İbn Bedî, onu şehre alıp kendi evine getirdi. Öte yandan Tuman'ı da, tâbî olduğu kimsenin (Mesud) ölüm haberinin gerçekleşmesi üzerine, kaleden indirdiler. Tuman, onlara bin altın rüşvet verdikten başka kaleyi de teslim etti; böylece Kutluğ Aba kaleye hâkim oldu. *Halebliler* onunla anlaşıp kendisine karşı güven duydular. Astrolojik yay'ın başlangıç noktası (merkez), bu yılın Cumadelâhırının bitimine altı gün kala Perşembe günü doğdu, bu sırada ay, İkizler (*Merih: Mars* gezegeni) burcunda idi. Kutluğ Aba, kaleye çıkıp birkaç gün kaldıktan sonra zulüm ve kötülük yapan kimseler türedi, bu sebeple ahalinin gönülleri rahatsız olup huzurları kaçtı. Fesat çıkaranlardan bir gurup Kutluğ Aba'ya giderek halkın mallarını almaya teşvik edip onu kıskırttılar. Bunun üzerine o, tutumunu değiştirip halk ile yapmış olduğu anlaşmayı bozdu; ölen bir kimsenin miras bıraktığı şeyleri mühürleyip mal ve paralarını, ölenin varisinin olup olmadığı belirlenmezken kendisi için kaldırıyordu. Kutluğ Aba'nın bu (kötü) hareketlerini tesbit eden emîr Bedrüddevle ve *Haleb* reisi Fezâil b. Bedî, onun yakalanması hususunda, birbirlerine yardımcı olacaklarına dair ant içtiler, *Haleb Ahdâsı*⁴⁴ da onlarla birlik oldu. Böylece onlar, 2 Şevval (Ekim/Kasım) Salı gecesi harekete geçtiler. Bu sırada ay, kavs yıldız kümesinde, *Zuhal* (*Satürn* gezegeni) ile 60° lik açı konumuna 6° uzaklıkta idi. Kutluğ Aba'nın köleleri, hâcib ve arkadaşları az olup bunlar da Ramazan bayramının akşamı olması dolayısıyla şehirdeki tanıdık ve arkadaşlarının yanlarında içki içmekte idiler. *Halebliler* bunların hepsini yakaladılar ve bağlayarak hapsedilerek, meşcedlere ve İbnü'l-Efrentâşî'nin evine doldurdular; böylece onlar, buralarda tutuklu olarak sabahladılar. Öte yandan bütün halk, kalenin kapısına yürüyüp kaleyi kuşattılar ve öğleye değin içerdekilerle savaştılar. Gece olunca aşağı inip memlekette bir eşi daha olmayan sarayı yaktılar. Böylece sarayın sütunları, kapıları,

⁴⁴ *Ahdâs* (*Hades*'in çoğulu: Gençler) ortaçağlarda özellikle Suriye'de şehir gençlerinden oluşturulan bir teşkilât olup barışta ait oldukları kentin belediye işleriyle uğraşırlar, savaşta ise savunmasına yardımcı olurlardı (Genel bilgi için bk. C. Cahen, EI² "*al-Ahdas*"mad).

tahta ve mermer kısımları ve altın odası birbirleri üzerine yıkılmak suretiyle yok olup gitti. Bu gecenin sabahının erken saatlarında halk, saraya hücum edip güçlerinin yettiği kadar yağmalarda bulundu; bu arada onlardan bir gurup öldürüldü. Öte yandan *Menbic* hâkimi Hassan b. Gümüştengin el-Baalbekî ve kardeşi *Bozâa* emîri, 7 Şevval (16 Ekim) Cumartesi günü *Haleb Kapısı*'na geldiler ve Kutluğ Aba'yı kendileriyle birlikte şehirden çıkarmak için güzel ve ılımlı sözler söyleyip onu hoş tuttular. Bununla beraber Kutluğ Aba, *Haleb*'i taşlık ve verimsiz kısımlarına kadar İbn Mâlik'e teslim razı olmadı; bu takdirde bomboş ve avare kalmış olacaktı. Kutluğ Aba, buna rıza göstermeyince de kuşatma uzayıp gitti. Bu sıralarda Joscelin, iki yüz atlı ile *Haleb Kapısı*'na gelip *Bâbillâ*'da karargâh kurdu ve *Bânkûsâ*'ya dek ilerledi; 8 Şevval (17 Ekim) Pazar günü *Haleb*'e bir ulak gönderip "Haleblilere hizmet etmek isteğinde" bulundu ise de onu yumuşaklıkla şehirden uzaklaştırdılar.

b) Melik İbrahim b. Rıdvan, Şevval ayı sonunda (Kasım başı) *Haleb*'e geldi. Onu içeri alıp izzet ve ikramda bulundular ve "Şehre hâkim olduğunu" münadiler vasıtasıyla halka ilân ettiler⁴⁵.

c) *Antakya* prensi Bohémond, harekete geçerek 11 Şevval (20 Ekim) Çarşamba günü (*Kuvayk* ırmağı yöresindeki) *Sıldı*'a gelip karargâh kurdu ve *Haleblilerle* yazışmalarda bulundu. O günün erken saatlarında da atlanıp *Haleb*'i sıkıştırmaya koyuldu. Melik İbrahim b. Rıdvan ve Bedrüddevle, bir yandan *Halebliler*, öbür yandan *Haleb* reisi Fezâil b. Bedî kalabalık bir gurupla kaçarlarken, atlarına binip savaş için harekete geçtiler. Neticede Bohémond ile yaptıkları yazışmalar sonucunda, onunla belirlenen bir süre üzerinde anlaşarak barış yaptılar. Bohémond'un şart koştuğu şeyler, 12 Şevval (21 Ekim) Perşembe günü, halkın büyük bir tehlikeye maruz kalmasından önce gönderildi. Şöyleki : *Frank* elçisi gelip *Haleb*'den bin altın aldı ve geri kalan diğer bin altının da sonradan ödenmesi karara bağlandı. Daha sonra Bohémond, *Antakya*'ya döndü. Bu sıralarda *Haleblilerden* her kaybolan kimse, ya öldürülmüş, veya asılmış olarak bulunuyordu. Böylece işler, Kutluğ Aba'nın aleyhine sürüp gidiyordu. Kaleyi kuşatanlar, kalenin çevresine hendek kazdılar; böylece kaleden çıkan, veya içeri girenler kolayca yakalanıyordu. Bu durum Zülhicce ayının ortalarına (Aralık sonları) dek sürdü.

⁴⁵ Bu konuda *muhtasar*'da (204 b-205 a) verilen bilgiler kısa ve yetersizdir.

Emîr Sungur-i Dırâz, emîr Hasan Karakuş ve diğer bazı emîrler, kuvvetli bir askerî birlikle *Haleb Kapısı*'na geldiler. Bu sırada Bedrüddevle ve Kutluğ Aba arasında, "*Musul'a isfehşâlâr İmadüdin Kasımüddevle Zengi b. Kasımüddevle Aksungur'a birlikte gitmeleri, İmadüddin'in, kendilerinden hangisini Haleb'e atarsa, onun gelip makama oturması*" hususunda bir anlaşmaya varıldı. Emîr Hasan Karakuş ve reis Fezâil b. Bedî *Haleb*'de bırakıldı. İmadüddin, her ikisinin arasını buldu ise de hiç birisinin atanmasını onaylamayıp *Haleb*'e kendisinin sahip ve hâkim olmasını istedi. Bu amaçla o, *Haleb*'e, emîr hâcib Salâhüddin el-İmadî ile bir askerî birlik gönderdi. *Haleb*'e varan Salâhüddin, İmadüddin adına vali sıfatıyla kaleye çıktı, işleri düzene koydu ve böylece onun yönetimi sayesinde her şey düzenli bir şekilde yürümeye başladı. Öte yandan Kasımüddevle Ebû Saîd Zengi, *Haleb*'e gelip şehre hâkim oldu ve kaleye çıkarak orada geceledi. Zengi, *Haleb*'den *Esedoğulları* obasına giderek Kutluğ Aba'yı yakalayıp *Haleb*'e getirdi ve düşmanı Fezâil b. Bedî'e teslim etti. Çok geçmeden, Receb ayı ortasında (Temmuz ortası) Fezâil'in evinde Kutluğ Aba'nın gözlerine mil çekildi ⁴⁶.

Dübeys b. Sadaka hakkında

Ebu'l-Yumn el-Kindî, üstad Muhammed b. Ali el-Azimi'nin nakline izinle bize (İbnü'l-Adîm) haber verdiği şu kayıtlarını, ben, Azimi'nin kendi hattıyla yazılmış olan eserinden naklettim :

a) *Arap* hükümdarı Dübeys b. Sadaka el-Esedî, 514 (1120) yılında, *Bağdad* halifesi el-Müsterşid ve sultan Mahmud'a karşı isyan etti. Bunun üzerine Mahmud, ona karşı harekete geçip bozguna uğrattı ve *Hille* şehrini yağma etti; Dübeys ise *Suriye*'ye kaçtı. *Devseriyye* hâkimi Şihabüddin b. Mâlik, himayesine alıp iyi davranarak onu izzet ve ikramda bulundu; sonra ona, *Mardin*'e

⁴⁶ İmadüddin Zengi'nin *Haleb*'e gelip hâkim olması hususunda buradaki nakiller, *muhtasar*'dakilere oranla (205 a) daha ayrıntılı olmakla beraber Zengi'nin "*Haleb Reisliğine Safiyyüddin Ebu'l - Hasen Ali b. Abdürrezak el - Aclânî'yi ataması*" (*Muhtasar*, 205 a; ayrıca bk. *el-Kâmil*, X, 651) hususundaki kayıt, *el-Muvasal*'da yer almamaktadır.

Bu olayların biraz farklı rivayeti için ayrıca bk. *el-Kâmil*, X, 643, 649-51; *Tarihü'l-bâhir*, s. 37-38; C. Alptekin, *The Reign of Zangi* (Erzurum 1978), s. 31-33.

Artukoğlu Necmüddin (İlgazi)'e yolladı. Necmüddin, ona iyi muamelelerde bulunup hürmet göstermiştir; her ikisi arasında, akrabalık yoluyla bir bağ kuruldu ve Necmüddin onu *Hille*'ye geri gönderdi ⁴⁷.

b) *Müslümanlar*, Cumadelûlâ 515 (Temmuz/Ağustos 1121) tarihinde, *Gürcü* ülkesinde yenilgiye uğradılar. Şöyleki : *Gürcü* hükümdarı Davud, melik Tuğrul'a karşı dağ geçitlerinde bir zafer kazanmıştı. Bunun üzerine Tuğrul, beraberinde Dübeyş b. Sadaka b. Mezyed olduğu halde, İlgazi ve *Türkmen* topluluklarından yardım istedi. Dar dağ geçitlerinde toplanan *Gürcüler*, kendilerini izleyen bir kısım *Müslüman* kuvvetini burada yakalayıp kaya parçalarıyla helâk ettiler. Böylece *Müslümanlar* yenilgiye uğradılar ⁴⁸.

c) Dübeyş b. Sadaka b. Mezyed, 16 Cumadelâhır 518 (31 Temmuz 1124) Çarşamba günü, *Haleb*'le bazı ilişkilerinin olması ve mektuplaşması dolayısıyla *Menbic* kalesinden inip şehir dışında konakladı. Fakat Fezâil b. Sâid b. Bedî, bunu ortaya çıkararak Dübeyş'le ilişki kuranlardan bir kısmını öldürüp bir kısmını da şehirden sürdü. Bu sırada *Haleb*'de (hâkim olarak) Necmüddin İlgazioğlu Hüsamüddin Temürtaş bulunuyordu ⁴⁹.

d) *Frank* kralı Baudouin, 17 Receb (30 Ağustos) Cuma günü, "20 bini peşin 80 bin altın ödemesi, *Azaz* kalesini geri vermesi, aralarında Joscelin'in oğlunun da bulunduğu 12 kişilik bir *Frank* cemaatının rehİN olarak kalması ve bütün bunlar için taahhütte bulunup ant içmesi" şartlarıyla (hapiste bulunduğu) *Şeyzer*'den salıverildi. Fakat o, serbest kalınca antlaşmaya sadakat göstermeyerek bozdu ve emir Necmüddinoğlu Hüsamüddin'e "Patrik (Bernard),

⁴⁷ Dübeyş'in, kayınpederi Artukoğlu İlgazi ile olan ilişkileri için bk. A. Sevim, *Artukoğlu İlgazi* (Belleten XXVI/104), s. 685.

Bu konuda *muhtasar*'da (198 b-199 a) kısa bir kayıt vardır.

⁴⁸ *Selçukluların Gürcü seferi* hakkında Azimî'den yapılan nakiller, pek tafsilâtlı değildir. Bu konuda İbnü'l-Ezrak (*Tarihü Meyyâfarikin ve Amid* 162 a), *Histoire de la Géorgie* (Fransızca çev. M. Brosset), I, 365, *el-Kâmil* (X, 567-68), *Zeylû Tarihi Dımaşk* (S. 205), *İkd* (III, 254 a-b) ve *Urfalı Mateos*'ta (Türkçe çev. S. 268) daha değişik ve ayrıntılı bilgiler yer almıştır.; ayrıca bk. *Artukoğlu İlgazi*, s. 683-84; V. Minorsky, *Enzykl. des İslam*, "Tiflis" mad.

Bu hususta *muhtasar*'da (199 a) çok kısa bir kayıt vardır.

⁴⁹ Bu kayıtlar, *muhtasar*'da bulunmamakta, *Zübdetü'l-haleb*'de (II, 231-32) ise kaynağı belirtilmeksizin zikredilmektedir. Bu konuda bk. A. Sevim, *Temürtaş'ın Haleb hâkimiyeti* (Belleten, XXV/100), s. 574-75.

Azaz'ın teslimine rıza göstermiyor ve yapılan hatalı antlaşma ile onu güç duruma düşürmüşüm" şeklinde bir haber göndererek ondan özür diledi. Böylece iki taraf arasında elçiler, 18 Şaban (30 Eylül) Pazar gününe kadar gidip geldiler, ancak barış şartlarının bazı maddelerini kabul ile geri döndüler. *Frank* kralı *Haleb*'e yürümek amacıyla *Artah*'a gitti. Bunun üzerine Temürtaş, 25 Recebde (7 Eylül) asker toplamak vaadi ile *Haleb*'den *Mardin*'e hareket etmişti. Öte yandan, kral Baudouin, *Artah*'tan *Kuwayk* ırmağı taraflarına giderek bütün bu yörelerde birtakım zarar verici hareketlerde bulundu ve *Haleb*'i sıkıştırmaya başladı. *Haleb Kapısı*'nda, melik İbrahim⁵⁰. b. Rıdvân, emir Dübeys b. Sadaka ve kral Baudouin'in olmak üzere, üç bayrak bir arada bulunuyordu. Joscelin ve Dübeys, *Tellübâşir*'den çıkıp *Vâdi* yönünde ilerleyerek buralarda 100 bin altın tutarında zarar ve ziyan verici hareketlerde bulundular, daha sonra da *Haleb Kapısı*'na doğru yürüyüp burada karargâhlarını kurdular. Her ikisinin *Haleb* önüne gelip karargâhlarını kurmaları, 26 Şaban (8 Ekim) Pazartesi günü öğle vaktini bir saattan biraz fazla geç bir zamanda idi. Tutulma düzlemin doğmakta olan noktası (*tâli*) *Akreş* burcundan 10°. derecede, *Merih* de *tâli*'de 1°de bulunuyorlardı. Onların gelip karargâh kurmalarından iki saat önce, fecrin genişleyip büyümesi sırasında semada, doğu yönünde nurdan bir kapı açıldı ve bu açılma, halk korku ve dehşete düşünceye değin devam etti. Pazartesi olup da yine aynı saat gelince bu kapı, öncekinden daha dar olmak üzere, yeniden açıldı, içinden eğri büyürü yılankavî hareketler yaparak yuvarlaklaşan dile benzer bir şey çıktı. *Franklar*, beraberlerinde Ali b. Sâlim b. Mâlik ve Bedrüddevle'nin kardeşi *Bâlis* hâkimi oldukları halde, *Haleb* ile *Kuwayk* ırmağının batı taraflarında karargâh kurdular; 100'ü *Müslümanlara* ait olmak üzere, 3 bin çadır bulunuyordu. *Franklar*, ağaçları kesip açığa çıkan ünlü ve kutsal kişilerin mezarlarını tahrip ettiler; içlerini açarak ölüleri kefenleriyle birlikte çıkarıp yeni gömülen cesedlerin üzerine koydular; sonra onları, ayaklarını ipe bağlayarak *Müslümanların* gözleri önünde çekip sürüklediler⁵¹.

⁵⁰ Melik İbrahim b. Rıdvân değil, Sultanşah b. Rıdvân olacaktır (Bk. adıgeç. Makl., s. 577 vd.; *Suriye ve Filistin Selçukluları*, s. 237 vd.).

⁵¹ Kral II. Baudouin, Dübeys ve melik Sultanşah'ın *Haleb* kuşatmasının tafsilâtı için bk. A. Sevim, adıgeç. Makl., göst. yer.

Bu konuda *muhtasar*'da (202 b) oldukça kısa bir kayıt vardır.

Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Azimi'nin kendi hattıyla yazılmış olan *Tarih*'inin 529 (1134/35) yılı olayları arasında okuduğum şu kayıtları bize (İbnü'l-Adîm), *Nişaburlu Müeyyed* b. Muhammed ve başkaları da haber verdiler :

a) Sultan Mesud ile el-Müsterşid Billah, *Maraga Kapısı*'nda savaşa tutuştular; el-Müsterşid, yenilgiye uğrayıp tutsak alındı. Bir gurup insan, bıçaklarıyla ona saldırarak öldürdüler. Bunun üzerine orduda huzursuzluk başgösterdi. Bunu önlemek amacıyla Dübeys b. Sadaka'nın sultan Mesud'un huzurunda öldürülmesi gerekmiştir ⁵².

İmadüddin Zengî b. Aksungur hakkında

Ebu'l-Yumn el-Kindî'nin, üstad Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Azimi'den naklen bize haber verdiği şu kayıtları ben (İbnü'l-Adîm), Azimi'nin kendi elyazısıyla yazılmış olan eserinin 521 (1127) yılı olayları arasından naklettim. Azimi, "*Haleblilerin*, Bedrüddevle b. Artuk ve İbrahim b. melik Rıdvan ile birlikte sultan Mahmud'un kölesi Kutluğ Aba'yı kuşatmalarının zikri" bahsinden sonra rivayetine şöyle devam ediyor :

a) İşler, Kutluğ Aba'nın aleyhine uzayıp gidiyordu. *Halebliler* kalenin iki tarafına hendek kazdılar, bu suretle kaleye giren ve çıkanlar yakalanıyordu. Zülhicce ayının ortalarına doğru (Aralık) emir Sungur-i Dırâz, emir Hasan Karakuş ve daha bazı emirler, kuvvetli bir orduyla *Haleb Kapısı*'na geldiler. Fakat Bedrüddevle ve Kutluğ Aba, "*Musul'a* İmadüddin Kasimüddevle Zengî b. Kasimüddevle Aksungur'a birlikte gidip, onun vali atayacağı kimsenin, *Haleb'e* gelerek makama oturması" hususunda anlaşılabilir; *Haleb'de* emir Hasan Karakuş ve reis Fezâil b. Bedî kalmışlardı. İmadüddin Zengî, her ikisinin arasını buldu ise de vali atama hususunda hiç birisi lehine karar vermedi. Şehre bizzat hâkim olmayı şiddetle arzu etti; bu sebeple o, emirü'l-hâcib Salâhüddin el-İmadî kumandasında *Haleb'e* bir kuvvet gönderdi.

⁵² Halife el-Müsterşid'in öldürülmesi konusunda burada kısa bilgi verilmiştir. Tafsilât için bk. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II. İkinci İmparatorluk Devri* (Ankara 1954), s. 255 vd; *Tarihü'l-bâhir*, s. 48-51.

Aynı kayıt *muhtasar'da* (210 a-b) da yer almıştır.

Haleb'e gelen Salâhüddin, Zengî'nin valisi sıfatıyla kaleye çıkıp işleri yoluna koydu, böylece yönetim, onun eliyle düzeliş sağlamış oldu. Salâhüddin, kendisine güvenip inandığı Kutluğ Aba'nın kaleden indirilmesini sağlayan kimse olmuştur.

b) Emîr İmadüddin Kasımüddeve Ebû Saîd Zengî b. Kasımüddeve Aksungur Cumadelâhır 522 (Haziran 1128)'de, *Haleb'e* gelip şehre sahip oldu ve kaleye çıkarak geceyi orada geçirdi. Oradan *Esadoğulları obasına* gidip Kutluğ Aba'yı yakalatarak *Haleb'e* getirdi ve düşmanı Fezâil b. Bedî'e teslim etti. Receb ayının ortasında (Temmuz ortası) Fezâil'in evinde, Kutluğ Aba'nın gözlerine mil çekildi⁵³.

c) Emîr İmadüddin Kasımüddeve Zengî, Cumadelâhır 523 (Mayıs/Haziran 1129)'de, 120 bin altın ödedikten sonra *Cezireteyn, Şam, Haleb, Şatt* ve buralara komşu olan yerlerin yönetim ve gelirlerinin yeniden kendisine verildiği hususunda bir tevki ile birlikte sultan'ın (Mahmud) katından ayrılıp *Musul'a* geldi.

d) İmadüddin Zengî b. Aksungur, Receb 524 (Haziran/Temmuz 1130) başlarında *Fırat* yörelerine giderek *Sinn* kalesini fethettikten sonra ağırlıklarıyla birlikte bir askerî birliği, *Haleb Kapısı'na* gönderdi; atlı kuvvetler *Azaz* topraklarına akınlarda bulundular. Vaktiyle kendisinin yokluğu sırasında, Joscelin'in yapmış olduğu zulüm ve kötü hareketlere karşılık verme amacıyla Zengî'nin kuvvetleri, onun memleketlerine akınlar yapıp tahribatta bulundular. Daha sonra Zengî, 28 Receb (7 Temmuz) Pazar günü, *Fırat'ı* geçerek ordusuyla *Haleb'e* gelip şehir dışında çadırlarını kurdurdu. Elçilerin karşılıklı olarak gelip gitmelerinden sonra bir yıllık bir barış yapıldı. Zengî, yolu üzerinde bulunan *Urfa'ya* ait tarlalardaki ekinleri atlarına yedirdi ve buradaki *Türkmenleri* yenip bozguna uğrattı⁵⁴. Bu süre içinde Zengî, melik Rıdvan'ın kızı Hatun ile evlendi ve 20 Şaban (15 Haziran) Pazartesi günü de gerdeğe girdi.

e) Atabeg İmadüddin Zengî, 10 Şevval (3 Ağustos) Pazartesi günü *Hama'yı* teslim aldı ve *Humus* hâkimi Hayır Han'ı yakalatıp hapse attırdı ve askerlerine bu bölgeyi yağmalattı. Daha sonra süratle *Humus'a* yürüyerek şehir önlerinde karargâh kurup Hayır

⁵³ Bu konuda *Kutluğ Aba Hakkında*'ki kısımda bilgi verilmiştir.

⁵⁴ Bütün bu konuların ayrıntısı için bk. *The Reign of Zangi*, s. 49 vd. *Muhtasar'da* (204 b-205 a-b) daha kısa kayıtlar yer almıştır.

Han'ın çocuklarından *Humus*'un teslimini istedi; fakat onların bunu kabul etmemesi üzerine, her iki taraf arasında savaş başladı. Atabeg İmadüddin, Atsîs b. Türk'e hakarete bulundu, çok geçmeden de onu öldürdüler ve başını fırlatıp attılar. Zengi'nin askerleri kaleyi delmeye girişilirse de bu iş bırakılıp mancınıklar kuruldu, fakat bu da bırakıldı; böylece fetih faaliyeti uzayıp gitti, kışın bastırması üzerine de ordu, Zülhicce (Ekim/Kasım) ayında *Haleb*'e döndü⁵⁵.

f) Atabeg İmadüddin, Muharrem 525 (Aralık 1130) Perşembe sabahı doğu yönüne hareket etti. Sultan Mahmud, *Bağdad*'da kışlamakta idi. Sultan, 13 Rebiülâhır (17 Mart)'da *İsfahan*'a doğru hareket edip, kardeşinin, kendisine karşı düşmanca davranışlarda bulunmakta olduğu haberini alması üzerine, İmadüddin Kasımüddevele Zengi'ye, elinde bulunan *Elcezire* ve *Suriye*'ye ek olarak *Irak*'ın yönetimini de verdi. Bu sırada Dübeys, çölün başlangıç yörelerinde oturmakta ve *Bağdad*'ı tahrip etme tehdidinde bulunmaktaydı. Atabeg İmadüddin Zengi, *Karyeteyn*'de bulunduğu sırada, sultan Mahmud'un vefat ettiğini haber aldı ve bunun üzerine 16 Şevval (11 Eylül) Perşembe günü *Musul*'a hareket etti. Zengi'nin yanında, sultanın iki oğlu vardı. Bunlardan annesinin, Aksungur el-Porsuki'nin yanında iken ölen çocuğun adı Ebû Tâlib Alparslan idi; ötekisi ise Dübeys'in yanında bulunuyordu. İmadüddin, halife el-Müsterşid'e haber göndererek sultanın oğlu Ebû Tâlib adına hutbe okutmasını önerdi ise de el-Müsterşid, "O, henüz çocuk olup menkul mülk (hazine), *İsfahan*'da bulunan Davud'a aittir. Devlete tâbi bütün memleketlerden gelmiş olan elçiler, 'hutbeyi Davud adına okut, biz, ancak ona itaat ederiz' diyorlar. Ben, onların amcaları Sencer'in cevabı mektubunu beklemekteyim" diyerek onun adına hutbe okutamayacağını bildirip özür diledi. Atabeg İmadüddin, el-Müsterşid'in Dübeys sorunu hakkında Tâcü'l-mülûk'a gönderdiği elçi, İbnü'l-Enbârî'nin *Dımaşk*'tan dönüş haberini almıştı. Halbuki elçi, Dübeys'in İmadüddin'e gitmiş olduğunu öğrenince geri dönmüştü. Elçinin beraberinde, içinde pek çok mal ve para bulunan bir kabile bulunmaktaydı. İmadüddin, elçiyi yakalamak için bir askerî birlik gönderdi. Bu birlik, elçiyi yakaladığı gibi, İmadüddin'in halifeye olan kızgınlığı sebebiyle de kabileyi yağma etti. İmadüddin, Dübeys'in bağlarını çözüp

⁵⁵ Krş. *The Reign of Zangi*, s. 50-51.

hil'at giydirdi ve ona çok miktarda para, mücevher, at ve silâhlar verdi; ayrıca o, içinde içki içtiği evden ayrılıp burasını, içindeki eşyasıyla birlikte Dübey's'e verdi ⁵⁶.

Sonuçlar

1 - Ebû Abdullah el-Azîmî'nin bugün elimizde bulunmayan *el-Muvassal ale'l-asli'l-Mavsil* adlı mufassal eserini Kemalüddin İbnü'l-Adîm'den başka hiç bir müverrih görüp, telif ettiği eserine ondan nakiller yapmamıştır. İbnü'l-Adîm'in yaptığı bu nakillerde, *Selçuklular* tarihi bakımından yenilik taşıyan ilginç kayıtlar yer almaktadır.

2 - Aynî, İbn Dokmak, İbnü'l-Asîr vs. gibi müverrihler ise Azîmî'nin bugün bize kadar gelmiş olan *muhtasar tarihinden* birçok nakiller yapmışlardır. Yaptığımız karşılaştırmalar sonucunda, tabii olarak, bu nakillerin, İbnü'l-Adîm'in aynı konularda mufassal *el-Muvassal*'dan yaptığı nakillere oranla, kısa ve yetersiz bir durumda olduğu tesbit edilmiştir.

3 - Azîmî'nin, yalnız İbnü'l-Adîm aracılığıyla haberdar olduğumuz *el-Muvassal*'daki kayıtlarda, zaman zaman kronolojik yanlışlıklar görülmektedir ki, Azîmî'nin bunları, faydalandığı kaynaklardan hiç değiştirmeksizin aynen eserine nakletmiş olabileceği düşünülebilir. Nakilleri sırasında bu yanlışların farkına varan İbnü'l-Adîm, metinde de görüldüğü üzere, bunları ciddi bir eleştirmeye tâbi tutmuştur.

4 - Yapılan nakiller üzerinde genel bir mukayese yapacak olursak Azîmî'nin, içinde yaşadığı *Haçlılar* devriyle ilgili kayıtlarının, diğerlerine oranla daha ayrıntılı olduğu ifade edilebilir.

⁵⁶ Zengî - Dübey's ilişkileri hakkında tafsilât için bk. *The Reign of Zangi*, s. 35 vd.; M. A. Köymen, adigeç. Esr., s. 174 vd.

Bu hususta *muhtasar*'da (207 a-b) pek kısa olmayan kayıtlar vardır.